

»guardia civica«, ki jo je dosegel kolaboracionistični župan Pagnini. Tej »guardiji« posveti Fogar le preveč besedi, ki nas nikakor ne prepričajo. Dokazati hoče, da je bil njen začetek apolitičen, vendar pa da so jo Nemci kmalu izrabili za boj proti partizanom. Nadaljnje poudarjanje, da so posamezniki v tej formaciji bili antifašisti in antinacisti, gre v svojih zaključkih predaleč, čeprav prvo o »posameznikih« drži. Kakšno je bilo vodstvo, to je važno! In kakšna je bila večina! Slednjič pa Fogar pozna citat: »Po delih jih sodite...«

Pri Fogarju gre tu za nekaj drugega: Opravičiti vnaprej dejstvo, da je ta formacija kot formacija CLN pomagala »inscenirati« znani »upor« proti Nemcem konec aprila 1945 ob njihovem odhodu. Splošno znano dejstvo je, da so »guardia civica« sestavljali mladi ljudje, ki so šli skozi fašistične šole, se udnjali fašistu Pagniniju in z njim vred sodelovali proti narodnoosvobodilni borbi.

Po Fogarjevi knjigi moremo pričakovati nov zvezek, ki bo obravnaval »upor«, katerega je tržaški CLN organiziral pozimi 1944/45 in je izbruhnil ob odhodu Nemcev.

Ivo Juvančič

* * *

Lavo Čermelj, »Ob tržaškem procesu 1941.« Spomini in beležke. Mladinska knjiga, Ljubljana 1962, 127 strani, 13 slik in 1 faksimile.

Knjiga dr. Lava Čermelja je prvo samostojno objavljeno delo, ki je posvečeno drugemu tržaškemu procesu iz 1941. leta. Doslej je le dnevno časopisje objavljalo krajše spominske članke, v prvi vrsti tržaški »Primorski dnevnik«. Za najpopolnejši memoarski prispevek o procesu je veljal članek dr. Franceta Tončiča »Celica 41«, ki je izšel ob prekopu ustreljenih v enajstih nadaljevanjih v Primorskem dnevniku 1945, št. 142 in sl. Še bolj skromna je zbirka prispevkov, pisanih na osnovi dokumentarnega gradiva, ki ga je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani v zadnjih letih že bogato izpopolnil. Na temelju italijanskih virov je pisana razprava dr. Iva Juvančiča »Drugi trščanski proces i njegova politička pozadina«, objavljena v »Jadranskem zborniku« IV/1959—1960, Rijeka-Pula 1960, dalje članek v »Primorskem dnevniku« z dne 28. oktobra 1945, št. 142 in članek v »Komunistu« 1961, št. 49.

Skromnost literature o tem zgodovinskem dogodku je tembolj nerazumljiva, ker so povzročile množične aretacije 1940 in tržaški proces kot njihova posledica ostro zarezno v odporu Slovencev in Hrvatov pod Italijo, kar je odločilno vplivalo na začetke narodnoosvobodilnega boja v Slovenskem Primorju.

Dr. Čermelj je svoje delo razdelil na enajst poglavij. V posvetilu je pojasnil, da je knjiga namenjena oddolžitvi spomina tistim, »ki so v zvezi s tem procesom žrtvovali svoja življenja«, da je napisana po spominu, iz dokumentarnega gradiva pa je uporabil le manj znane vire in citiral le tiste odlomke, ki so bili neobhodno potrebni za lažje razumevanje. »Tako je nastala knjiga, ki je po vsebini zgodovinska, čeprav bolj osebna, po obliki pa že skoraj povest. Za zgodovinski prikaz nisem poklican, za pisanje povesti pa mi manjka pisateljska žilica. Sem pač naravoslovec in temu ustrezn način pisanja se kaže tudi v tem spisu. Tako je nastalo nekaj, čemur bi lahko rekli avtobiografija, ali bolje odlomek avtobiografije, ker zajema večji del dobo slabih štirih let.

Tudi ta doba pa ni prikazana v celoti in v nepretrgani organski zvezi, temveč kot vrsta med seboj povezanih slik, podobno kakor prizori na filmskem platnu« (str. 6).

Spominov na osebna doživetja in vtisov, ki jih avtor posreduje živo in zanimivo, ne bomo podrobneje obravnavali, ker že naslovi poglavij povzemajo njihovo vsebino. Sicer pa bi pretežni del tega teksta zaslužil prej literarno oceno kot zgodovinsko, saj bi se po načinu pisanja lahko uvrstil med pripovedništvo, čeravno gre za resnično povest, obogateno s subjektivnimi ocenami in duhovitimi opombami.

Prvo poglavje »Ob deseti obletnici Bazovice« (str. 9—14) je avtor navezal na aretacije 1940 v Slovenskem primorju, ki so odjeknile tudi v tedanji Jugoslaviji, zlasti med primorskimi emigranti, katerim je pripadal tudi sam. Bolj kot o obletnici govori dr. Čermelj v tem poglavju o posledicah, ki jih je povzročila komemoracija in ki so zadele tedanja emigrantska društva v Jugoslaviji. Hkrati je iz vrstic o šikanah, ki jih je avtorju povzročala jugoslovanska policija, moč razbrati odnos jugoslovanskih oblasti do primorskih emigrantov, ki so jim bile vse prej kot naklonjene. Na strani 12 se je vrnila vsebinska napaka. »Zaman sta predsednik U. S. E. in predsednik Zveze emigrantskih društev posredovala pri ruskih poslaništvih v Bukarešti in Sofiji, da bi mu dali (Jožetu Srebrniču op. rec.) dovoljenje za vstop v Sovjetsko zvezo. Sklicevala sta se na nekatere primere, ko so se italijanski komunisti v Sovjetski zvezi zatekli k italijanskemu poslaništvu v Moskvi.« Najbrž sta se ruski poslaništvi sklicevali na to, da se italijanski komunisti v Sovjetski zvezi zatekajo na italijansko poslaništvo, zaradi tega tudi nista izdali dovoljenja preganjalnemu Srebrniču za odhod v Sovjetsko zvezo, ne pa posredovalca, kakor je razbrati iz stavka.

V poglavju »Soška legija« (str. 14—20) je opisana vloga posameznikov in predvsem avtorja pri ustanavljanju prostovoljnih formacij iz emigrantov, tujih državljanov, ki so se priključile jugoslovanski vojski za boj proti nacističnim napadalcem in njihov hiter razpad zaradi ustaškega nastopa v Karlovcu. Ob opisu srečanja z ustaši se avtor na strani 19 dotakne tudi zanimivega podatka o ustaškem centru v Trstu.

V poglavju »V Ljubljanskem zaporu« (str. 21—28) preide avtor na opis osebnih doživetij in občutkov, ki jih ima človek za rešetkami, hkrati pa se vrača na dogodke v letu 1929 in na težave, ki mu jih je povzročala jugoslovanska oblast v zvezi s prevzemom državne službe. Tu bi bralec pričakoval, da bo avtor nekoliko več povedal o vzrokih nenaklonjenosti jugoslovanskih oblasti do emigrantov na splošno in do njega še posebej. Čeprav je že v pojasnilu omenil, da gre le za del biografije, za dobo štirih let, to je od 1941 do 1944, ne bi bilo odveč, če bi med vrsticami, ko razlaga, kako je na zahtevo italijanske policije pisal svoj življenjepis, tudi bralec posredoval vsaj nekaj bežnih podatkov o svojem predvojnem delovanju, ki je bilo zelo pomembno. V tem poglavju je na to vprašanje odgovoril s citiranjem zadnjega odstavka iz življenjepisa (str. 25), kjer preprosto ugotavlja, da je bilo z razpadom Jugoslavije uničeno vse njegovo delo. Nekoliko je vsebina tega dela razvidna iz naslednjih poglavij v zvezi z obtožnico in zaslišanji, največ tega pa je mogoče razbrati iz poglavja »Intermezzo«. Enako pomanjkljivo so opisane druge osebe, ki jih avtor s toplino omenja v tem in v drugih poglavjih, kot npr. Zelen, Maj-

nik in Kravanja. Opisuje njihovo usodo, okoliščine njihove smrti (str. 25), podrobneje pa jih ne predstavi. Glede omenjenih oseb je avtorja na kratko dopolnil Z. Jelinčič v recenziji v »Primorskem dnevniku«, 1962, št. 262 in 263. Datum Majnikove smrti je avtor postavil v dobo tik pred osvoboditvijo, v resnici pa je Majnik padel že jeseni 1943. Morda je preveč zahtevati od pisatelja, ki piše svoje spomine, da bi podrobneje opisoval tudi stranske dogodke, čeprav so vsaj za zgodovinarja pomembni, tembolj če upoštevamo njegovo opozorilo v uvodu, ko pravi, da opisuje le stvari, ki so mu znane. S podobnimi vprašanji pa se bo bralec v knjigi še marsikje srečal; skušali bomo nanje opozoriti, bolj zaradi teženj po spoznavanju čimbolj popolnih podatkov, ki morejo dopolniti dokumentarno gradivo, kot pa iz kritičnih namenov.

V poglavju »Pot iz Ljubljane v Rim« (str. 28—36) opisuje avtor potovanje, hkrati pa se spominja na leto 1929, ko je opravil del iste poti v nasprotni smeri, ko je bežal iz Trsta v Ljubljano. Ta vložek je tembolj zanimiv, ker so to pot na podoben način prehodili nešteti primorski slovenski protifašisti ter mnogi komunisti in protifašisti italijanske narodnosti. Spomini na bolj oddaljeno preteklost se nanašajo še na obisk v Bolgariji (str. 33—35) in na prvi obisk v Rimu, ki ga je opravil dr. Čermelj skupno z Ivanom Regentom leta 1919 v zvezi z vprašanjem slovenskih šol v okupirani Julijski krajini.

V naslednjem poglavju »Regina Coeli« (str. 36—52), kjer podrobno in živo opisuje zloglasne zapore v Rimu in življenje tamkajšnjih jetnikov, se avtor na strani 45 prvič dotakne tržaškega procesa, kateremu je knjiga posvečena. Z uvodom iz obtožnice (str. 46—49) predstavi bralcu vsebino procesa. Razumljiva je avtorjeva opomba, da obtožnice ne bo niti komentiral niti dopolnjeval (str. 46), če upoštevamo, v kakšne dolgotrajne in zamotane raziskave bi ga privedel tak namen. Vseeno pa se težko sprijaznimo z dejstvom, da nam tudi tokrat priča o razlogih, ki so terjali pet človeških življenj in skoraj 1000 let zaporne kazni, le suhoparen dokument. In to tembolj, ker avtor samo ugotavlja, da je citirani uvod »klasičen primer, kako se da na osnovi nekaj konkretnih dejstev z bujno fantazijo, a tudi z zlobo sestaviti silno napihnjena obtožnica, ki naj bi osupnila javnost« (str. 46). Upravičeno se torej vprašamo, kdo nam bo posredoval podatke o »krivdi« in »nekrivdi« obtožencev, ki bodo razčistili doslej poznana dejstva, izpričana samo s strani fašističnih tožnikov? Morda je res še prezgodaj za sestavo objektivne kritične knjige o procesu, ker so dogodki še preblizu in je veliko udeležencev še živih, kot pravi dr. Čermelj v pojasnilu na strani 6, in tudi ugotovitev, da bi taka knjiga, ki bi jo pisal udeleženec procesa, ne mogla biti objektivna, je do neke mere upravičena, toda edinole preživeli udeleženci tistih dogodkov morejo poznati resnico, čeprav subjektivno, in jo posredovati drugim. Brez takih dopolnitev gradiva se tudi nepristranski zgodovinar ne bo mogel lotiti tega važnega zgodovinskega obdobja. Da so policijski viri in zapisnik zaslišanj na sodišču nezanesljivi in pomanjkljivi, je razvidno iz primerjave avtorjevih podatkov z dokumentarnimi, čeprav gre tokrat morda za manj pomembne podatke, kar potrjuje misel o nujnosti dopolnjevanja dokumentarnega gradiva s spominskim. Na strani 49 je v prevodu obtožnice zapisano krajevno ime Rovte pri Grahovem, v resnici pa gre za Rut pri Grahovem, ne za Rovte.

V poglavju »Na procesu v Trstu« (str. 52—72) je avtor nanizal imena obtožencev, del teh je navedel že v prejšnjem poglavju, opisal je tržaške zapore in

sodno dvorano, prirejeno za topriložnost, in sestavo sodnega zbora. Sodni postopek je razčlenil po dnevih in zaključil poglavje z izrečeno obsodbo. Med obtoženci komunistične skupine je napačno zapisano ime Duminič (str. 53), ki se pravilno glasi Dujmovič. Policijske preiskave so uvrstile v skupino komunistov 22 oseb, od teh pa je bilo le 17 članov komunistične stranke, drugi pa bi po kriterijih preiskave sodili v tretjo tako imenovano teroristično skupino, toda so jih priključili komunistom, ker so bili z njimi v stikih in so jim posredovali orožje. Na straneh 54—55 se avtor vrača na spomine na otroška leta in na leta svojega službovanja v Trstu, ki so bila krajevno povezana z okolico sodne palače.

Primerjajoč avtorjeve spomine na zaslišanje obtožencev z zapisniki zasliševanj pred sodiščem, je mogoče ugotoviti, da zapisnikar procesa najbrž ni zapisal vsega, kar so obtoženci povedali. Izpustil je prav tiste stavke, ki pričajo o pogumnem in iskrenem nastopu obtožencev, kakor na primer zaključno izjavo dr. Čermelja, ki jo navaja v svojem delu na strani 70. Zapisnik tudi ne omenja v spominih tolikokrat citiranega in nadvse pretresljivega odgovora enega izmed obtožencev na vprašanje sodnika, zakaj zanika izjave, ki jih je podpisal v preiskavi. Ta odgovor se pri Čermelju glasi: Tudi vi bi to storili, če bi vas tako mučili kakor so mene. Moje trpljenje je bilo hujše kot Kristusovo.« To izjavo pripisuje avtor Simonu Kosu, medtem ko dr. Tončič v citiranem članku, sestavljenem 17 let prej, trdi, da je tako izjavo dal Ivančič. Le-ta je vsebinsko sicer enaka le besedno bolj bogata: »Poglejte Kristusa na križu Ekscelenca: le on je morda toliko trpel, kolikor sem jaz! ... Če bi vi, Ekscelenca, bili takrat v mojem položaju, bi bili gotovo brez obotavljanja podpisali tudi svojo smrtno obsodbo, samo da se tisti hip rešite!« (Prim. Dnevnik, 1945, št. 149). Oba zapisovalca sta verjetno nekoliko po svoje zabeležila ta značilni odgovor, katerega smisel je vsem prisotnim ostal v spominu, neglede na to, kako je bil izrečen.

Na strani 58, ko govori avtor o Sosičevi krivdi do obtožencev, navaja tudi, da je le-ta pred sodiščem izjavil: »Sem slovenskega rodu in sem vedno gojil slovenska narodna čustva ter sem veroval, da mora ta dežela, kjer prebivajo pretežno moji rodni bratje, iz etničnih, če ne že iz zgodovinskih razlogov biti sestavni del sosednje države Jugoslavije.« Tega stavka v sodnem zapisniku ni, pač pa je tam precej podobna izjava pripisana Ščuki, ki je v preiskavi odigral enako nepoštenu vlogo kot Sosič. Ščuka je dejal: »Gojim slovenska čustva in moja hiša je bila odprta vsakemu, ki se je čutil Slovenca.« Sta mar oba obtoženca tudi na procesu podobno nastopila? Morda je avtor zamenjal imeni ali pa je to storil zapisnikar procesa? Prav tako je v nasprotju z zapisnikom avtorjeva trditev, da je spravil Ščuko iz zadrege, ko je še sam zanimal njuno srečanje v Ljubljani z izjavo, da ga je verjetno zamenjal z bratom (str. 59). Po zapisniku je namreč o tej zamenjavi govoril Ščuka, ne dr. Čermelj. Tam tudi ni izslediti izraza »slovensko iredentistično gibanje«, ob katerem dr. Čermelj opisuje burno polemiko, ki jo je sprožila beseda »iredentizem« v zvezi s Slovenci (str. 61). Tudi reakcije predsednika sodišča zapisnikar ni zabeležil. Avtorjeva razlaga, da je fašistično sodišče ogorčeno reagiralo na Tomažičev izraz »slovensko iredentistično gibanje«, češ da se sme ta »sveta« beseda uporabiti le za italijansko gibanje proti Avstro-Ogrski, je tembolj zanimiva, ker je policija v preiskavi pred procesom vedno uporabljala izraz iredentizem v zvezi s slovenskim odporiškim gibanjem.

Navedena nasprotja so na prvi pogled nepomembna in malenkostna, vendar v polni meri dokazujejo, kako važni so lahko spominski podatki kot dopnilo k dokumentarnim virom. Raziskovalec more biti hvaležen avtorju za vsak droben podatek o obtožencih in njihovem zadržanju na procesu.

Na strani 23 in 64 omenja avtor ime tudi pri nas znanega agenta OVRA. To ime se pravilno glasi Onnis Ancletto, ne Onis; avtor ga je pač po spominu napisal fonetično. Napačno je zapisan tudi priimek zloglasnega tržaškega policijskega inšpektorja Culotti namesto Colotti (str. 88).

Problem sodelovanja na smrt obsojenega Viktorja Bobka z italijansko policijo je avtor preprosto rešil s stavkom: »Bobek je imel pred sodniki posebno težko stališče, ker se je bil znal vriniti (podčrtala M. K.-W.) kot zaupnik v italijansko policijo« (str. 61). To dvojno vlogo Bobka doslej še nihče ni podrobneje objasnili. Iz italijanskih uradnih listin je razbrati, da je v resnici sodeloval z italijansko policijo. Sam obtoženec se je skušal s tem dejstvom rešiti pri zaslišanju, toda zasliševalci so kmalu ugotovili, da je bila njegova igra dvojna, preračunana v korist slovenskega protifašističnega gibanja, in da je Bobkov primer najbolj »umazan«. Avtorju se je v tej zvezi pripetila neprijetnost. Na objavljeni sliki Viktorja Bobka je razbrati s svinčnikom pripisano opombo »Bil njihov agent (OVRE)«, ki jo je zapisal neznanec in ki je upravičeno razburila še živeče svojce. Po arhivskih načelih sicer ne sme nihče zapisovati opomb na originalne dokumente, toda preden le-ti preidejo v arhiv, gredo skozi roke drugih, ki teh določb ne poznajo in ki si lastijo pravico, da s svojim znanjem dopolnjujejo zapisane podatke. Avtor klišejev verjetno ni mogel kontrolirati, sicer bi nedvomno preprečil objavo slike v taki obliki.

Glede objavljenih fotografij na smrt obsojenih in ustreljenih naj tu omenimo, da je napačno zapisan datum ustrelitve 14. december; tega dne je bila namreč izrečena obsodba, izvršena pa je bila naslednji dan, 15. decembra, kar je razvidno tudi iz avtorjeve knjige.

Poglavje »Na procesu v Trstu« je za zgodovino brez dvoma najbolj zanimivo. Avtor je s toplino in razumevanjem opisal razpoloženje obtožencev, njihovo pogumno in mirno obnašanje pred neizprosnimi sodniki in bralec se tudi tu, podobno kot ob drugih opisih v knjigi, z lahkoto preseli v tedanje okolje in doživlja težke trenutke skupno z obtoženci. Poleg osebnih spominov je avtor citiral izjavo Kavsa o poskusu atentata na Mussolinija v Kobaridu (str. 63), ki je močno razburila italijansko javnost. Verjetno jo je prevedel iz tedanjega tržaškega lista »Il Piccolo«. Citiral je še najznačilnejši del govora državnega pravdnika (str. 65—68), odstavek iz torinskega lista o obnašanju obtožencev (str. 69) ter lastno izjavo pred izrekom obsodbe, ki je najlepše pojasnilo »krivde« avtorja in hkrati drugih obtožencev: »... za mano je petdeset let častnega in odkritega delavnega in plodovitega življenja, ki sem ga v veliki meri posvetil stvari našega ljudstva, ki sem ga vedno ljubil iz vsega srca in ki ga bom ljubil do svojega zadnjega dihljaja... Edini moj prestopek je, da sem ljubil svoje ljudstvo, to pa je vendar pravica, da, sveta dolžnost vsakega človeka in v tem pogledu ne more in ne sme biti nobenega hierarhičnega razločevanja med narodi...« (str. 70).

Še pred opisom zadnje faze procesa je avtor vrnil poglavje, ki ga je imenoval »Intermezzo«, povest neke knjige (str. 72—81), in ga navezal na obtožbe

državnega tožilca. V poglavju obravnava zgodovino nastanka avtorjevega pomembnega dela o slovensko-hrvaški manjšini pod Italijo in vse zaplete, ki so se v zvezi s tem pojavljali tja do 1952. leta.

Na strani 81 se avtor po omenjenem »Intermezzu« vrne v Trst, kjer v poglavju »Noč po smrtni obsodbi« (str. 81—89) opisuje razmere v zaporu po izrečni sodbi, ahod obsojenih v jetnišnice in priprave za streljanje na smrt obsojenih. Svoje lastno počutje v pričakovanju izvršitve smrtne obsodbe podaja skromno in skoraj brezosebno, kot bi se neka tretja oseba poslavljala od življenja, kar je za bralca še bolj pretresljivo. Sicer pa iz celotnega dela zveni avtorjeva osebna skromnost in moremo ponoviti misel založnika, zabeleženo na platnicah knjige, da je avtor obšel spomine o lastnem trpljenju zaradi skromnosti, predvsem pa zaradi spoštovanja do tistih, ki so v zvezi s procesom dali svoja življenja. Imena in usode le-teh je skrbno nanizal že v posvetilu, večini pa je posvetil še več pozornosti v ostalem tekstu.

Na strani 85 je napaka. Caramore ni spadal k četvorici oproščenih, pač pa Di Lenardo, kar je razvidno tudi iz avtorjevega seznama obsodb (str. 71). Res pa je tudi Caramore, enako kot četvorica oproščenih, ostal v Trstu na voljo vojaški oblasti. V odstavku, s katerim avtor zaključuje opisovanje dogodkov ob procesu (str. 87), razberemo žal samo to, da so ostali na smrt obsojeni šli pogumno v smrt. O zadnjih trenutkih življenja obsojencev je avtorju pripovedoval jetniški kaplan. Bralec bi bil hvaležen avtorju, če bi zvedel kaj več o tem razgovoru, saj bi bilo tako pričevanje edinstveno. Tudi drugi udeleženci procesa namreč omenjajo junaško obnašanje petih žrtev pred smrtjo, toda izjave so zelo različne, nastale so posredno, po pripovedovanju prič usmrtitve.

V poglavju »Na Elbo« (str. 89—93) opisuje avtor potovanje v verigah od Trsta do otoka Elbe v Tirenskem morju. Vso pot je bil na skupni verigi z drugim pomiloščencem tržaškega procesa Antonom Ščko. Vlogo Ščke, ki je s svojo 300 strani obsegajočo izjavo v preiskavi znatno otežkočil položaj obtožencev, je avtor pravično in objektivno prikazal že v prejšnjih poglavjih. Tu pa samo bežno omenja njegovo ime, iz česar je moč sklepati, da ga je vso pot in pozneje v portolongonski ječi ignoriral. Kolikor pa sta se pogovarjala, bi bilo za bralca zanimivo spoznati stališča tolikokrat omenjenega in obsojanega Ščke. Na strani 91 je napačno zapisana letnica obsodbe Migliorinija in Marije Bernetičeve. Obsojena sta bila leta 1940 in ne 1929.

Poglavje »Portolongone« (str. 93—122) spada nedvomno med najlepše opise v knjigi in hkrati prednjači med spomini o zaporih nasploh. Obravnava dobo dveh let avtorjevega življenja v portolongonski ječi. V tem poglavju avtor z občudujočo lahkoto posreduje bralcu vse podrobnosti, ki so ga obkrožale, ki so bile sestavni del težkega življenja jetnika. Opisuje več kot more v enakih okoliščinah dojemati povprečen jetnik: otoke v Tirenskem morju, jetniška oblačila, notranjost celic in kazenskih samic, sojetnike in njih »krivde«, srečanja z drugimi jetniki in s strežnim osebjem, odnose jetniške uprave in posameznih »funkcionarjev« do jetnikov, bolniški oddelek, hrano, knjige, ki jih je tamkaj prebiral, sistem dopisovanja, jetniško favno in floro. Poglavje zaključuje z opisom razmer ob razpadu fašizma, z opisom upora na sosednjem otoku Pianosi in končno o težavah v zvezi z izpustitvijo iz zapora. Ob datumu padca Mussolinijevega režima (str. 118) je nastala tiskovna napaka. To se je zgodilo 25. julija, ne 25. maja, kakor je zapisano v knjigi.

Knjigo zaključuje avtor s kratkim poglavjem »Pot v svobodo« (str. 122 do 127), v katerem se polovica teksta še vedno nanaša na portolongonsko ječo in na opis poti do Firenc, nato pa v kratkem pove še, kako je odšel na osvobodeno ozemlje.

V teh opombah k Čermeljevi knjigi smo podrobneje obravnavali le tiste sestavke, ki so pomembni za zgodovino, čeprav so opisi osebnih doživetij, iz katerih vejejo avtorjeve visoke moralne in človeške lastnosti ter izredna življenjska sila, enako dragoceni kot zgodovinski in dokumentarni podatki. Pričajo namreč o okolju, razpoloženju in težavah, ki jih je doživljal avtor v borih štirih letih in so hkrati do neke mere tudi podoba življenja drugih obsojencev tržaškega procesa ter še mnogih drugih slovenskih političnih jetnikov.

Čermeljeva knjiga je pomemben prispevek k zgodovini boja primorskih Slovencev za osvoboditev in hkrati prijetno in zanimivo čtivo. Pridružujemo se avtorjevi želji, izraženi v uvodni in zaključni besedi, ko opozarja še druge soobtožence, naj napišejo svoje spomine na proces, ki je vse premalo znan naši javnosti. Naj jim bo knjiga »Ob tržaškem procesu 1941« za zgled in spodbudo.

Milica Kacin-Wohinc

Conrad F. Latour, »Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1938 bis 1945«, Stuttgart 1963, 158 str.

Knjiga je znatno razširjena disertacija ameriškega avtorja, profesorja na marylandski univerzi o vprašanju Južne Tirolske v letih 1938—1945, ki je obdelano predvsem po neobjavljenih rajhovskih arhivskih materialih. Žal ne upošteva v dovoljni meri zbirke izdanih virov kot »Documentes on German Foreign Policy« pa tudi ne uradnih listov nacističnih oblasti po kapitulaciji Italije na tem področju (prim. tudi pripombe Theodorja Veiterja v glasilu Unije evropskih manjšin »Europa ethnica«, 2/1964, Wien, str. 87—88).

Latourjeva knjiga ni važna le za proučevanje odnosa tretjega rajha do Mussolinijeve Italije, pač pa tudi za odnos nacistične stranke do nemških manjšin v drugih državah. Za nas je to proučevanje toliko zanimivejše, ker se ob njem pojavlja problematika Kanalske doline in vprašanje preselitve Kanalčanov in Hitlerjevo Nemčijo oziroma na Koroško. Latour zasleduje odnos do tega vprašanja od leta 1920, ko je Hitler izjavil, da si mora Nemčija pridobiti prijateljstvo Italije. Po Mussolinijevem prevzemu oblasti je NSDAP to misel še nadalje poudarjala, podkrepil pa jo je tudi Hitler v brošuri »Die Südtiroler Frage und Deutsche Bündnisproblem« leta 1926. (To brošuro je Hitler prevzel v trinajsto poglavje »Mein Kampf«.) Ta razvoj je našel ustrezen zaključek leta 1938, ko si je Hitler želel z rešitvijo južnotirolskega problema še utrditi zavezništvo fašistične Italije. Prvi razgovori o tem vprašanju so se pričeli že pomladi 1938 in se končali s podpisom »berlinskega soglasja« 23. VI. 1939 in z objavo »smernic« o preselitvi južnih Tirolcev 26. X. 1939. Prvi sporazum ni omenjal Kanalske doline, »Smernice« pa so že vsebovale formulacijo o »dvojezičnem teritoriju Trbiža«. Prvi del »Smernic« je s točnim popisom postopkov za preselitev v slovenskem prevodu objavilo glasilo Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine »Istra«, Zagreb, 22. XI. 1939, št. 47.